

РОЗДІЛ 1 ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

УДК 340

ПРИРОДНО-ПРАВОВА І ПОЗИТИВІСТСЬКА ШКОЛИ ПРАВА: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ОСНОВНИХ ПОЗИЦІЙ

NATURAL AND POSITIVIST SCHOOLS OF LAW: COMPARATIVE ANALYSIS OF MAIN POSITIONS

Бариська Я.О.,

*кандидат юридичних наук,
доцент кафедри теорії та історії держави і права
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*

Попович Т.П.,

*кандидат юридичних наук,
доцент кафедри теорії та історії держави і права
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*

Когут М.Г.,

*асистент кафедри господарського права
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*

Стаття присвячена з'ясуванню характерних рис, притаманних ідеям природно-правової і позитивістської шкіл права, здійсненню їх порівняльного аналізу та виокремленню позитивних аспектів і недоліків, властивих даним школам права. Загалом, актуальність обраної теми дослідження зумовлена необхідністю використання у процесі розкриття природи права цінних досягнень широкого кола правових шкіл, які дають можливість сформуванню всебічного уявлення про це складне й унікальне явище.

Ключові слова: сутність права, права людини, школа природного права, позитивістська школа права.

Статья посвящена выяснению характерных черт, присущих идеям естественно-правовой и позитивистской школ права, осуществлению их сравнительного анализа и выделение положительных аспектов и недостатков, присущих данным школам права. Вообще, актуальность темы исследования обусловлена необходимостью использования в процессе раскрытия природы права ценных достижений широкого круга правовых школ, которые дают возможность сформировать всестороннее представление об этом сложном и уникальном явлении.

Ключевые слова: сущность права, права человека, школа естественного права, позитивистская школа права.

The article is devoted to the clarification of the characteristic features inherent in the ideas of the natural and positivist schools of law, the implementation of their comparative analysis and the isolation of the positive aspects and disadvantages inherent in these schools of law. In general, the relevance of the chosen topic is determined by the need to use the valuable achievements of a wide range of legal schools in the process of disclosing the nature of the law, which make it possible to form a comprehensive idea of this complex and unique phenomenon.

Key words: essence of law, human rights, school of natural law, positivist school of law.

Постановка проблеми. Пошуку сутності права присвячена значна кількість наукових робіт різних епох, починаючи з античності і закінчуючи сьогоденням. Філософи, правознавці, політичні і релігійні діячі всіх часів прагнули визначити джерела права, з'ясувати його зміст та цінності.

Загалом, актуальність обраної теми дослідження зумовлена необхідністю використання у процесі з'ясування природи права цінних досягнень широкого кола правових шкіл, які дають можливість сформуванню всебічного уявлення про це складне й унікальне явище.

Одночасно слід зауважити, що метою філософсько-правових шкіл незалежно від їх специфіки та характеру є пошук відповідей на наступні запи-

тання: якими є витoki права (його походження); в чому полягає природа права; якою є його сутність та в чому проявляється призначення права, його функціональна роль?

Перш ніж ми перейдемо до безпосереднього розкриття та характеристики ідей відповідних шкіл, зазначимо, що жодна з них не може однозначно відповісти на ці запитання.

Кожний з підходів до розуміння сутності права, його природи і ролі, істинність якого доводить окрема правова школа, спрямований на дослідження однієї з багатьох властивостей права, на вивчення однієї або групи споріднених ознак (якостей), що характеризують право як соціальний феномен. Тому їх зміст обмежений, хоча, без сумніву, корисний.

Саме тому положення різних правових шкіл – свідчення того, якою складною є природа права; поділяючи зміст одних з них та відхиляючи інші, потрібно в кожній школі віднайти ті раціональні ідеї, які дають змогу підійти до розуміння права з позиції інтеграції. Прагнення осмислити право як цілісне суспільне явище і обумовлює необхідність наукових досліджень у розрізі різних філософсько-правових шкіл.

Стан опрацювання проблеми. Проблематика дослідження сутності права, його певних аспектів у розрізі окремих шкіл філософії права знайшла своє відображення у працях вітчизняних вчених, зокрема: С. Алаїс, С. Алексєєва, О. Гришук, С. Максимова, М. Козюбри, Ю. Оборотова, С. Рабіновича. Загалом, можна стверджувати, що дана проблематика активно вивчається як українськими, так і зарубіжними науковцями, проте динаміка суспільного розвитку вимагає постійної уваги до неї та переосмислення з урахуванням тенденцій еволюційного розвитку правових напрацювань.

Метою статті є з'ясування характерних рис, притаманних ідеям природно-правової і позитивістської шкіл права, здійснення їх порівняльного аналізу та виокремлення позитивних аспектів і недоліків, властивих даним школам права.

Виклад основного матеріалу.

1. Природно-правова школа.

Слід зауважити, що природно-правові ідеї зародилися ще в епоху Стародавнього світу, зокрема, прикладом може слугувати політико-правова спадщина давньогрецьких філософів (Сократ, Платон, софісти, стоїки). Подальший розвиток природно-правової концепції пов'язаний із творчістю римських юристів імператорської епохи (Павло, Ульпіан, Папіан та інші).

Однак найбільшого розвитку та обґрунтування теорія природного права набула в період боротьби з абсолютизмом у 17–18 ст. в Англії, Франції, Голландії та відобразилась у творах таких мислителів, як Г. Гроцій, Ш.-Л. Монтеск'є, Вольтер, Ж.-Ж. Руссо, Дж. Локк та інші. Їхні надбання, власне, і стали підґрунтям для формування позицій класичної школи природного права.

Відродження природно-правових ідей мало місце у ХХ ст. після Другої світової війни як реакція на юридичний позитивізм та тоталітарні режими. Представники сучасних концепцій природного права: Л. Фуллер, Р. Дворкін, Ж. Дабен, Ж. Марітен, Е. Фехнер, А. Кауфман та ін.

Природно-правова думка постійно розвивалася з більшою або меншою інтенсивністю від моменту її оформлення і до теперішнього часу. Філософи античності, мислителі епохи Середньовіччя, Відродження і Реформації, Нового часу, Просвітництва обґрунтовували власне розуміння природного права. Але за наявної різноманітності поглядів щодо його витоків (мудрість Бога, природа людини, її розум, природа речей, що й обумовило існування декількох напрямків сучасних природно-правових концепцій) спільним було найважливіше: розуміння права як явища загальнолюдського [1, с. 9].

Основні позиції природно-правової школи:

– *всі існуючі правові норми повинні базуватися на об'єктивних засадах, які не залежать від волі людини. Оскільки взірцем таких об'єктивних засад виступає сама природа, тому і право, що незалежне від людської волі та бажань, стали називати природним.* Таким чином, право вважається природним регулятором суспільного життя [2, с. 208];

– *норми природного права адресовані всім без винятку правоздатним суб'єктам і вони закликають дотримуватись встановлених у них приписів, оскільки останні втілюють вимоги справедливості та мають абсолютний характер* (непорушні заборони і безумовні ідеали). Ці вимоги категоричні в тому сенсі, що не залишають можливості для сумнівів і коливань. Таким чином, цінності природного права є універсальними і мають абсолютний характер, і це є чи не найважливішою їхньою особливістю. Універсальність їх полягає в тому, що вони поширюються на всіх, незалежно від будь-яких ознак соціального, національного, професійного характеру. Природно-правові цінності та вимоги однаково поширюються на всі види життєдіяльності особистості та присутні в будь-якому часі та просторі [2, с. 207];

– *поряд з нормами законодавства, що утворюють позитивне право, існують постійно діючі норми, які втілюють справедливість, тобто норми природного права* [1, с. 9]. Природне право мислиться первинним і визначальним стосовно позитивного права, яке має бути його наслідком;

– *природно-правове мислення ставить собі завдання знаходження підґрунтя позитивного права і критерію його оцінки, а отже, виявляється в 2-х аспектах: сутнісному (онтологічному) та ціннісному (аксіологічному).* Онтологічний аспект являє собою відповідь на питання «що є право?», тобто відповідь на основне питання філософії права. У цьому аспекті сутність феномену права розкривається через поняття «справедливість», а природно-правове мислення виконує функцію пояснення сутності та розуміння змісту права. В аксіологічному аспекті здійснюється оцінка позитивного права (закону), виходячи з уявлень про сутність права. Тобто природно-правове мислення стосовно «закону» (правопорядку в цілому) виконує критичну функцію. Ці два аспекти тісно переплітаються, тому що переслідують одну мету – пошук справедливості як сутності права і критерію оцінки закону [3, с. 691];

– *виразом природного права є невід'ємні, невідчужувані права людини. Ці права об'єктивно властиві людині від народження і не залежать від волі держави.* Держава не може не визнавати такі права людини як право на життя, гідність, свободу, рівність, власність та безпеку. І хоча ці права належать людині від народження, але захищеність їм надає юридична форма, тобто закон. *Держава в особі відповідних органів та посадових осіб повинна забезпечувати ці права та здійснювати функцію їх захисту.* В сучасних умовах права людини все більше перетворюються на чинник, що суттєво обмежує саму державу [4, с. 151]. Права людини є первинними

та стоять вище прав держави, і, відповідно, визначають межі владних повноважень держави [1, с. 9];

– *базисом природного права прийнято вважати моральний мінімум, тобто низку моральних вимог, з яких власне формуються природні права суб'єктів.* З огляду на те, що моральний критерій розглядається як ядро сутності природного права, представниками природної школи права сформульовано певні постулати, на яких базується розуміння сутності права, до прикладу: ставитися до інших так, як ти бажаєш, щоб ставилися до тебе; користуватися правами так, щоб не порушувати права інших осіб; забороняється свавільно користуватися чужим майном [5, с. 13].

Переваги природно-правової концепції:

– *права людини розуміються як найвища соціальна цінність. Право – це втілення свободи, рівності, справедливості, загальних принципів та ідей моральності та гуманізму.* Цей принцип знайшов своє втілення і в Конституції України. Відповідно до статті 3 «людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю» [6];

– *законодавець під час створення нової правової норми повинен виходити зі змісту базових природних прав, а держава повинна забезпечити відповідність законодавства природнім правам, інакше мова йтиме про неправові закони.* Таким чином, відбувається розмежування права і закону [5, с. 20]. Представники природної школи права стверджують, що закон є порівняно вищим тимчасовим і штучним, у той час, коли природне право є вічним, об'єктивним та справедливим. Отже, право не може залежати від суб'єктивної думки, волі чи свавілля державної влади. Саме природне право повинно виступати основою для законодавства, проте не може бути обмеженим чи скасованим законом. Закон повинен бути наповнений правовий змістом, завжди мати правову основу, відображати розумні потреби суспільства, що впливає зі змісту принципу верховенства права;

– *природне право – це така соціальна реальність, яка не залежить від волі держави та суспільства.* Відповідно до теорії природного права, людина має невідчужувані від неї права, що зумовлені її природою і світом, в якому вона живе [2, с. 206]. Тобто природне право вважається похідним від природного порядку речей.

При цьому додамо, що головна цінність природно-правової концепції полягає в тому, що вона є моральним орієнтиром, який висуває на центральне місце загальнолюдські цінності й ідеали, що виступають мірилом для оцінки громадянським суспільством того, наскільки правотворча діяльність державних органів відповідає природним правам людини.

Попри всі позитивні сторони, природно-правова концепція має певні недоліки:

– *абстрактний характер формулювання сутності природних прав.* Абстрактний характер норм природного права дає підґрунтя для різного роду зловживань, довільних тлумачень на користь заці-

кавлених суб'єктів та відсутності єдності в розумінні основних категорій даної теорії. Крім того, позитивісти критикували природно-правову традицію за універсалізацію предмета дослідження, який в цій традиції розширюється настільки, що вбирає в себе всю світобудову і всю метафізичну реальність [2, с. 209];

– *неможливість усіх суб'єктів однаково розуміти такі категорії, як свобода, справедливість, рівність, тому виникає проблема під час визначення сутності й меж даних категорій* [5, с. 14]. Крім того, очевидним є й те, що уявлення про справедливість не є сталим, а змінюється з урахуванням конкретних об'єктивних обставин, певної історичної перспективи та суб'єктивного сприйняття кожного окремого індивіда. Таким чином, можуть існувати суперечності та конфлікти щодо дотримання і застосування норм природного права.

2. Школа правового позитивізму

Як тенденція правової думки правовий позитивізм бере початок з давніх-давен, прикладом чого може стати філософія китайського легізму.

Однак як окрема правова школа позитивістський напрям сформувався в XIX ст. на основі філософського позитивізму О. Конта та Г. Гегеля. Саме французьким філософом Огюстом Контом термін «позитивізм» був уперше впроваджений в науковий обіг у першій половині XIX століття для позначення своєї власної філософської системи. Основні представники класичного правового позитивізму: Дж.Остін, К. Бергбом, А. Еспінас та ін.

На сучасному етапі позитивістські концепції права утворюють неопозитивістські школи права – нормативістську (засновник Г. Кельзен) і аналітичну (засновник Г. Харт).

Варто зауважити, що правовий позитивізм у його класичній формі тісно пов'язаний з позитивістською філософією, головні ідеї якої полягають у тому, що будь-яка наука може бути організована на основі таких же принципів, як математика і фізика, що досягли на той час серйозних успіхів. Це означає, що науки мають бути організовані на емпіричному «позитивному» знанні, а наукове дослідження базується на спостереженні сущого, а не на метафізичних ідеях про належне (ідеях апіорі), тому завдання наукового дослідження полягає в описі явищ, а не в їх поясненні (поясненні їх сутності, витоків, причинних зв'язків, цінності і т.д.). Подібні судження привели як філософів-позитивістів, так і правознавців позитивістського спрямування до переконання, що у світі фактів не повинно існувати ідеалізованого поняття права, яке впливає з природи буття чи природи людини, оскільки таке поняття належить до сфери метафізики, а не існуючої дійсності [7, с. 104].

Основні позиції позитивістської школи права:

– *право – це продукт діяльності держави, приписові постанови держави у формі системи правил поведінки (норм), які є загальнообов'язковими до виконання незалежно від їх змісту.* Представники позитивізму прагнули змінити метафізичне вчення про абсолютні чинники права таким його

вивченням, що спирається на позитивний досвідний матеріал, «факти» (безпосередньо «дане»). Такими фактами є, насамперед, норми права, встановлені державою [3, с. 670];

– *ототожнення права і закону (відкидали ідею можливості існування та розмежування правових та неправових законів)*. Правом визнається будь-яка норма, правило поведінки, яке встановлюється органами державної влади, має законодавче закріплення та офіційну форму вираження. Існує тільки позитивне право, яке є писаним. Позитивність права означає, що воно є «фактично діючим правом» [3, с. 671];

– *важливою ознакою права є його обов'язковість, яка забезпечена примусом з боку держави* [5, с. 19]. Це означає, що:

1) право, його зміст, сприймаються як офіційні, а тому обов'язкові правила поведінки;

2) обов'язковість права проявляється також у наявності окремого виду правових норм, які містять санкції. Санкції скріплюють обов'язковість права;

3) крім наведеного, обов'язковість права проявляється ще в одному: його гарантує публічна влада, яка, окрім інших заходів, має право застосувати силу. З цією метою в рамках публічної влади функціонують правоохоронні органи, які ще називають силовими структурами;

– *прагнення дати ціннісно-нейтральне поняття права, виключення моральних оцінок з опису права*. Вивчення права як такого, на думку представників позитивізму, повинно здійснюватися поза зв'язком з економікою, політикою, релігією, мораллю та іншими соціальними явищами. Одночасно вони не визнавали існування природного права як вищого за значенням критерію справедливості й цінності законодавства. На їхню думку, не існує необхідного (тобто понятійного або логічного) зв'язку між правом і мораллю, в тому числі і справедливостю. Із цього випливає, що зміст правопорядку може бути досліджено і встановлено безвідносно до моральних та інших цінностей. *Тобто можемо спостерігати нівелювання сутнісної ознаки права як правового явища, що становить особливу соціальну цінність*. При цьому правовий позитивізм заперечує можливість пізнання сутності права на основі застосування таких методів: *емпіричного*, що обмежується в пізнанні права вивченням зовнішніх ознак, доступних для безпосереднього спостереження і сприйняття; *deskriptivного*, що описує зміст права, розглядаючи його таким, яким воно є; *аналітичного*, тобто сутність його полягає в логічному і лінгвістичному аналізі юридичних понять, а ширше – текстів [8, с. 26–28];

– *абсолютизація державного суверенітету, яка полягає у визнанні єдиним джерелом права волю держави, державну владу, що наділена примусовою силою*. Держава відіграє домінуючу роль по відношенню до права, оскільки забезпечує його реальність, є його творцем та гарантом. Права людини сприймаються як дарунок з боку держави, залежать від волі держави, держава стоїть вище суспільства та індивіда. Ця позиція заперечує можливість пере-

бування якихось стійких основ права поза реальністю державних інституцій, тобто заперечення яких-небудь абсолютних моментів у праві. Тому право з позиції позитивізму мінливе, залежно від зміни політичної ситуації [3, с. 671].

Переваги правового позитивізму:

– *формальна визначеність права*. Формальна визначеність права у вузькому значенні означає чітке формулювання змісту права в письмових текстах, яке дозволяє однозначно його сприймати різним суб'єктам. Завдяки формальній визначеності права досягається такий ефект:

– *зміст права може бути розтлумачений однозначно*;

– *створюється механізм доступу до права*.

Прагнення чіткості, визначеності положень, орієнтація на юридичну практику роблять позитивізм привабливим для юристів [3, с. 672];

– *нормативне розуміння права як системи норм, яка має відповідну структуру та призначена для врегулювання суспільних відносин*. Право, його норми і принципи здійснюють вплив на суспільство через регулювання поведінки невизначеної кількості суб'єктів. Поведінка суб'єктів регулюється через наділення їх конкретними правами і обов'язками. При цьому нормативність проявляється також у тому, що реалізація норми права не вичерпує її дії. Таким чином, нормативне розуміння права, безумовно, сприяє забезпеченню безпеки суб'єктів права через створення певного нормативного каркасу, на якому вибудовується вся система права [5, с. 13];

– *відстоювання особливої цінності й важливості правового порядку, встановлення якого розглядається як необхідна умова гуманізації людського співіснування*. Правовий позитивізм орієнтує громадян на законслухняну поведінку, формує установку на довіру до існуючого правопорядку [3, с. 672].

Недоліки правового позитивізму:

– *ігнорування змістовної сторони права, в тому числі моральних аспектів юридичних норм, проблем сутності та природи права, внаслідок чого втрачається зв'язок між правом та справедливістю як його первинною цінністю, заперечується можливість існування неправого закону*. Таким чином, позитивісти розглядають право як самостійну регулятивну силу, що не потребує релігійно-етичних і метафізичних обґрунтувань своїх норм і цінностей [9, с. 135];

– *односторонній підхід до співвідношення держави і права*. Держава, продукує право, визначаючи зміст правових норм, використовує його в якості інструменту (передовсім, як примусовий засіб) для досягнення власних цілей і цим самим позбавлена критеріїв оцінки своєї правотворчої діяльності (а таким критерієм і є надпозитивна сутність права, справедливість). Це також може призвести до такої ситуації, що право слугуватиме засобом свавілля з боку держави як законодавця, оскільки не людина визнається первинним носієм прав, а держава «обдаровує» її правами (які може і відібрати) [1, с. 12].

Висновки. Таким чином, проаналізувавши основні положення природно-правової та позитивістської шкіл права, однозначно можна стверджувати, що кожна з них має певні позитивні та негативні риси. Тому видається доцільним синтез доктринальних поглядів, досягнень різних шкіл з метою якомога всебічного дослідження та розкриття сутності права, його призначення, тобто поєднання всіх цінних аспектів як природно-правового, так і позитивістського підходів.

Перевагами позитивізму є чіткість, визначеність, упорядкованість та прогнозованість положень, орієнтованість на охорону правопорядку та на форму-

вання законослухняної поведінки. Природно-правова школа, у свою чергу, акцентує увагу на ідеї універсальних цінностей, які є мірилом справедливості законодавчих положень, на праві як духовному феномені, на ідеалах справедливості, рівності та свободи. Право – це феномен, який проявляється по-різному. Тому тільки поєднання переваг обох типів правових шкіл відкриває можливість ґрунтовного осмислення змісту та цінності права. Виходячи з цього, очевидно є доречність застосування інтегративного підходу, який надасть можливість багатаспектного бачення права: його сутності, природи, витоків та функціонального призначення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бурлай Є.В. Дуалізм «природного» та «позитивного» в праві як філософська проблема. Проблеми філософії права. 2003. Том 1. С. 83–85.
2. Братасюк М. Природно-правовий підхід у контексті сучасного правничого методологування. Публічне право. 2013. № 4 (12). С. 203–209.
3. Велика українська юридична енциклопедія: у 20 томах. Том 2: Філософія права / редкол.: С. Максимов та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. Х.: Право, 2017. 1128 с.
4. Гришук О.В. Людська гідність у праві: філософський аспект: дис. ... доктора юрид. наук: 12.00.12. Л., 2007. 415 с.
5. Максимов С. Природне і позитивне право як елементи правової реальності. Вісник Академії правових наук України. 2002. № 1 (28). С. 82–92.
6. Конституція України від 28 червня 1996 р. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141.
7. Заморська Л. Становлення юридичного позитивізму. Юридичний вісник. 2011. № 2. С. 104–109.
8. Філософія права: підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / О.Г. Данильян, О.П. Дзьобань, С.І. Максимов та ін.; за ред. д-ра філос. наук, проф. О.Г. Данильяна. Харків: Право, 2009. 208 с.
9. Бачинін В.А., Журавський В.С., Панов М.І. Філософія права: підручник для юрид. спец-тей вищих навч. закладів. Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. 472 с.